

SZOLNOK MEGYE RÓMAIKORI PÉNZFORGALMA

Szolnok megye területét kettéosztja a Tisza. A megye területének mintegy egyharmada esik a Duna–Tisza közére, kétharmada pedig a Tiszántúlra. Ez a területi megoszlás az i. sz. első században politikai elkülönülést is jelentett. A Duna–Tisza közén elterülő vidék a szarmata érdekszférához tartozott, míg a Tiszántúl a dák állam fennhatósága alá. A megye területén előkerült régészeti és numizmatikai leletek tehát nemcsak a megye rómaikori politikai, etnikai és gazdasági életére vetnek fényt, hanem egyúttal a Nagyalföldről alkotott képet is kiegészítik. És bár a Nagyalföld rómaikori pénzforgalmának feldolgozása már megtörtént,¹ sőt megkísérelték a barbaricum éremforgalom megindulását és ingadozásait a római-barbár népesség békés és háborús viszonyaira visszavezetni,² nem érdektelen az eddig még publikálatlan leletek vizsgálata, mivel nemcsak területünk rómaikori lelőhelyeinek száma növekszik így, hanem egyúttal lehetővé válik a barbár pénzviszonyok differenciáltabb elemzése is.

A Damjanich Múzeum birtokában van *Hild Viktor műgyűjtő régészeti naplója*.³ Ebben a régészeti és zoológiai leletek mellett nagyszámú római érmet is leírt, előkerülésük körülményeivel együtt. *Fontos lelőhellyel és előkerülési körülményekkel ellátott éremleírásai alkalmasak a történeti és gazdasági értékelésre.* A 204 db érmet közül 58 % bronz-, 41 % ezüst- és 1 % aranypénz. Számos szórványleleten kívül az ő gyűjteményébe tartozott a Kunhegyes–kolbászpustzai, pusztafokorui, szajoli, az Újszász–Nagykátai közti vasútépítéskor előkerült, valamint a Szolnok–Szelevény közti Tiszaszakas szabályozásakor napvilágot látott érmelelet. Sajnos ezek az érmeleletek töredékesek, így teljes biztonsággal nem értékelhetők.

A következőkben megkísérlem – elsősorban a Hild-gyűjtemény alapján – Szolnok megye rómaikori pénzforgalmának elemzését.

A barbaricum területre kereskedelem, zsákmányolás, császári adomány, illetve járandóság formájában juthatott római pénz. A Barbaricum pénzforgalma bizonyos mértékben függvénye a szomszédos provinciákénak. A barbárokhoz csak akkor jutott római pénz, amikor forgalma a környező provinciákban már rendszeres volt.

Egyes történeti változásokat – az auctor- és régészeti adatok hiányában – csak a pénzforgalmon keresztül, közvetve lehet felismerni. A háborús körülmények miatt elrejtett éremkincsek sok esetben vetettek fényt a háborúk időrendjére és lefolyására. Szolnok megye területéről két olyan éremkincset ismerünk, amely többé-kevésbé ismert történelmi eseményhez köthető.⁴ A birodalmon kívüli rendszeres pénzforgalom megindulásának feltétele egy polgárilag és katonailag megszervezett közvetítő provincia. Ezt a szerepet az Alfölddel kapcsolatban elsősorban Pannonia töltötte be.

A római birodalom északi terjeszkedése során i. e. 12. és 9. között hódította meg a Dunántúlt. A provincia tényleges megszállása és szervezése azonban csak az i. sz.

első évszázadában következett be. A Dunántúl romanizációja az Alföld politikai és gazdasági életére is hatott. A birodalom határai mentén élő népeket a rómaiak igyekeztek magukhoz láncolni, és felhasználni őket külső támadások feltartóztatására. Amikor Róma az újabb hódításokról lemondott, és jelszava a „plus est provinciam retinere quam facere”⁵ (nagyobb dolog egy tartományt megtartani, mint csinálni) lett a biztonsági rendszerben egyre fontosabb szerepet töltöttek be a limesmenti népek.

A dunántúli római hódítás idején az Alföldön szkíta–kelta kevert népesség lakott, amely a dák állam megerősödéskor áldozatul esett a dákok nyugati és északnyugati terjeszkedési törekvéseinek. A dák terjeszkedés nagy veszélyt jelentett a közép- és alduinai provinciák számára. A rómaiak csak úgy biztosították e provinciák kiépítését és békés fejlődését, hogy ezt az állandóan fenyegető szomszédságot megszüntették. Ezért a dákokat a Duna partjáról visszaszorítván, más, a rómaiakkal legalább alkalmi szövetségben levő, kevésbé veszélyes törzsekkel népesítették be a határvézetet. A betelepedett törzsek a területfoglalás miatt kezdettől fogva a dákok ellenségeivé váltak, így megakadályozták őket abban, hogy támadásaikat közvetlenül a római tartományok ellen intézzék. Az i. sz. első században Pannonia katonai biztosítása érdekében a védelmi sáv szerepét a Duna–Tisza köze töltötte be, az újonnan megszervezett pannónia provincia viszont a belső tartományoknak volt kulcsfontosságú védőbástyája. Fontosságát mi sem bizonyítja inkább, mint az, hogy az ún. császári provinciák közé tartozott.⁶ Pannonia már Augustus uralkodása alatt jelentékeny katonai erővel rendelkezett, nagyszámú segédcsoport mellett három légió katonasága védte a határokat. A Duna balpartjára betelepülő germánokat hamarosan kliensállam keretei közé szorították és így biztosították az északi határ nyugalmát. A Dunakönyökben és attól délre, délkeletre az illír osus és kelta cotinus törzsek szállásterülete terült el. Ezek a törzsek csak akkor jelentettek veszélyt a rómaiak számára, ha egy nagyobb nép, mint pl. a dákok bevonták őket a birodalom elleni támadásaikba. A szarmata-jazig törzsek betelepülésekor a dák befolyás alól szarmata befolyás alá került ez a kevert népesség.

A szarmaták nomád népe az i. e. III. században tűnt fel Dél-Oroszország területén. Az évszázadok folyamán lassan Nyugat felé terjeszkedtek és Augustus uralkodása alatt már az Alduna-vidéki római településeket veszélyeztették állandó betöréseikkel. A szarmaták legnyugatabbra eljutott törzse a jazig volt. Az i. sz. első században, a század első felében alduinai területeikről a Duna–Tisza közére költöztek át. Valószínűnek látszik, hogy beköltözésüket a rómaiak is elősegítették a dák veszély ellensúlyozására, tekintve, hogy a Vaskapunál csak a római hadvezetés tudtával és beleegyezésével vonulhattak be. Ezzel a taktikai húzással a rómaiak bizonyos védelmet biztosítottak a dákokkal szemben, és egyúttal csökkentették azt a veszélyt, amit az Alduna vidékén feltorlódott nagyszámú barbár népesség terjeszkedési törekvése jelentett Moesia provincia számára. A szarmaták hamarosan beilleszkedtek a Duna balparti népek szövetséges rendszerébe, s egyesített katonai erejüket előbb más barbár törzsek, majd a rómaiak ellen próbálták ki.⁷ Megyénk területének a Duna–Tisza közére eső része az első században szarmata fennhatóság alá tartozott, míg a Tiszántúl a dák érdekszféra határterülete volt. A szarmaták keleti terjeszkedése csak Traianus dák háborújának – melyben a szarmata lovasság Traianus oldalán harcolt – győztes befejezése után vált lehetővé. Kisebbség nagyobb csatározások után elfoglalták a dákoktól a Tiszántúlt. Ez a területi megoszlás abból a szempontból jelentős, hogy ha a provincia és a szarmaták korai kereskedelmi kapcsolatát vizsgáljuk, akkor ezeknek a nyomát csak a Duna–Tisza közén kereshetjük. A szarmaták magyarországi történetének korai szakaszában a római kereskedelem útján a barbárokhoz kerülő áruennyiség és -minőség még nem számottevő. Ennek oka egyrészt abban rejlik, hogy

Pannonia tartomány maga is még a megszervezés fázisában volt, másrészt a szarmaták megtartották a Fekete-tenger vidéki kereskedelmi kapcsolataikat. E kapcsolatok Dacia provincia megszervezésével nehézkessé, sőt lehetetlenné váltak, és új kapcsolatok a helyi és szomszédos kelta törzsek felé irányultak. A szarmata törzsek megerősödése hamarosan veszélyessé vált a rómaiak számára, akik az első század végén kénytelenek voltak radikális változásokat létrehozni a tartományi katonaság körében. Újabb csapatokat vezényeltek a Rajna vidékéről a Dunához, és megkezdték a római határvonal pannoniai szakaszának a kiépítését. Ezután már nem a tartomány belsejében állomásoztak a csapatok, hanem a Duna jobbspártján építették fel táboraikát, megakadályozandó az esetleges barbár betöréseket, amelyek a szarmata terület népességének növekedésével egyre sűrűbben érték a tartományt.

Pannoniában legkorábbra keltezhető pénz a görög tetradrachom volt. Ez a pénzfajta a Barbaricumban is előfordul „barbár” utánzataival egyetemben. A legkorábban megjelenő római pénz az i. e. I. századból való köztársasági denár. Ugyanez a helyzet a barbár területen is, sőt szarmata sír mellékleteként is előfordult már.⁸ A császárság első évtizedeiben mind Pannoniában, mind a Barbaricumban szórványos az éremelőfordulás. A tartományban csak a Flaviusok idején indul meg a rendszeres pénzforgalom, s ezzel egyidőben a szarmata területen is. A római-szarmata kereskedelem megindulását a Barbaricumban előkerült római leletek és főleg a jól keltezhető terra sigillaták alapján próbálták meghatározni. Kétségtelen, hogy a rómaiak által exportált terra sigillaták tömeges elterjedése a szarmata területen a kereskedelem fellendülését jelentette, de nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy más árucikkek kapcsán már korábban kialakultak a kereskedelmi kapcsolatok. A római pénzek kopottságából arra következtettek, hogy hosszabb használat után kerültek a földre. Ugyanannyi a lehetősége azonban annak, hogy barbár területen forgott sokáig a pénz, mint annak, hogy hosszabb tartományi használat után került a barbárok közé. A pénzek kopottságából tehát csak hosszabb használatukra következtethetünk, de nem segít annak a problémának a megoldásánál, hogy mikor áramlottak be a szarmatákhoz. A római és barbár történelem eseményei megerősítik azt a feltételezést, hogy a szarmata beköltözés után hamarosan szövetséges kapcsolat alakult ki, amelyet germán párhuzamok alapján csak valamilyen évjáradék, juttatás, rendszeres ajándékozás formájában lehet elképzelni. Ezt látszanak igazolni a 68-69. év eseményei.

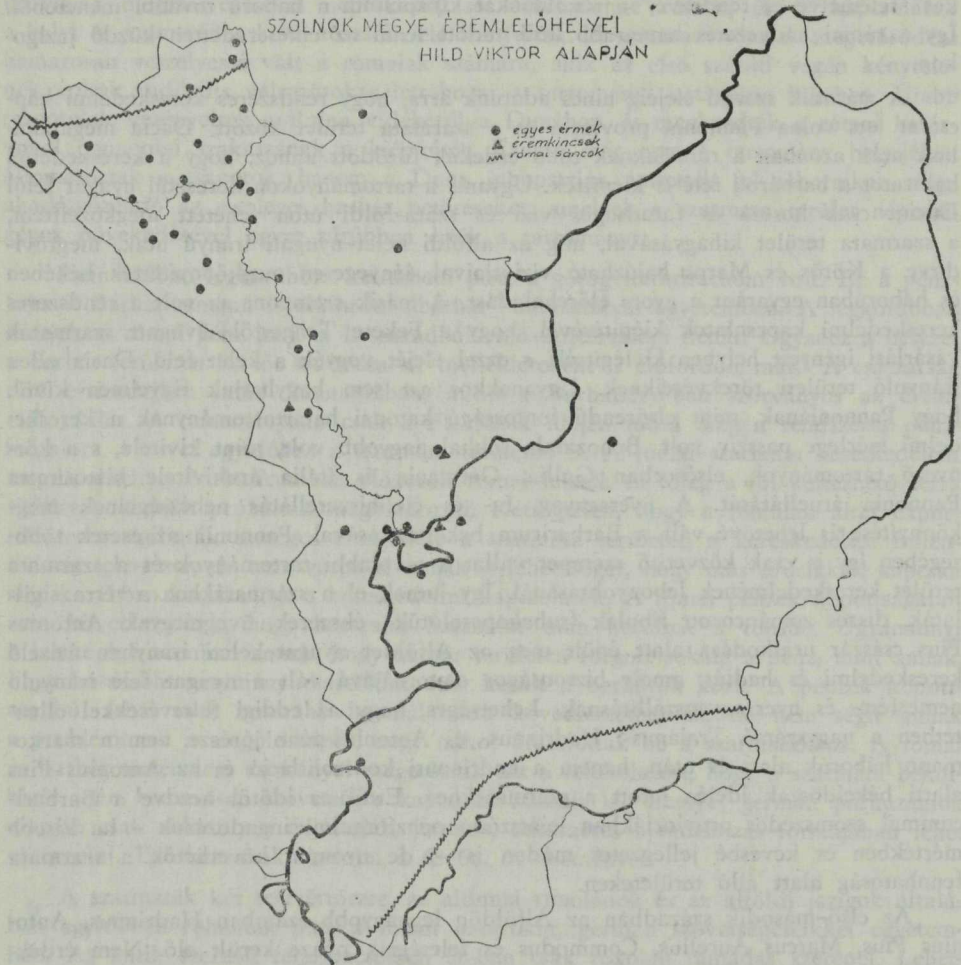
A szarmaták két testvértörzse, az aldunai roxolánok és az alföldi jazigok általában egyidőben rohanták meg a római határokat, germán szövetségeseikkel egyetemben. Az antik szerzők feljegyzéseiben 68-ban csak roxolán támadás szerepel. Lehetséges, hogy a jazigok békés magatartásának hátterében egy római-barbár szerződés vagy szövetség húzódik meg. Sőt, amikor Antonius Primus csapaival Vitellius ellen vonult, magával vitte a Sido és Italicus vezette germán csapatot és a jazigok vezető embereit, ami csak szövetségeseik esetében volt indokolt. A szövetséges viszony azonban csakhamar felbomlott és Domitianus uralkodása alatt elkeseredett harcok után kötöttek csak békét. A szövetség felújítására Traianus dáki háborúiban került sor, a közös ellenség, Decebál dákjai ellen. Dacia provincia megalapítása újabb ellenségeskedések szülőanyja lett. Elvágta a roxolánok és jazigok közti közlekedési utat, s ezzel az alföldi szarmatákat nagy gazdasági és politikai nehézségek elé állította, akikhez eddig a roxolánok közvetítésével jutott el a Pontus vidéki áru. Az alföldi szarmatáknak egyúttal nem maradt lehetőségük a nomád életmódra, mivel most már három oldalról vette körül területüket szervezett és katonailag megerősített római határ, negyedik oldalon pedig a szabad dákok és a germánok szabtak határt terjeszkedési törekvéseiknek. Érthető tehát, hogy bár a dákok leverésekor újabb területekhez jutottak, mégis fegyvert fogtak a rómaiak ellen. Hadrianus császár a jól bevált

divide et impera elvet alkalmazva, megosztotta a szarmata törzseket. A „pénzjáradékot” felemelve és rendezve,⁹ a roxolánokat kikapcsolta a háború további menetéből. Így a római hadvezetés hamarabb urrá tudott lenni az elkeseredetten küzdő jazigokon.

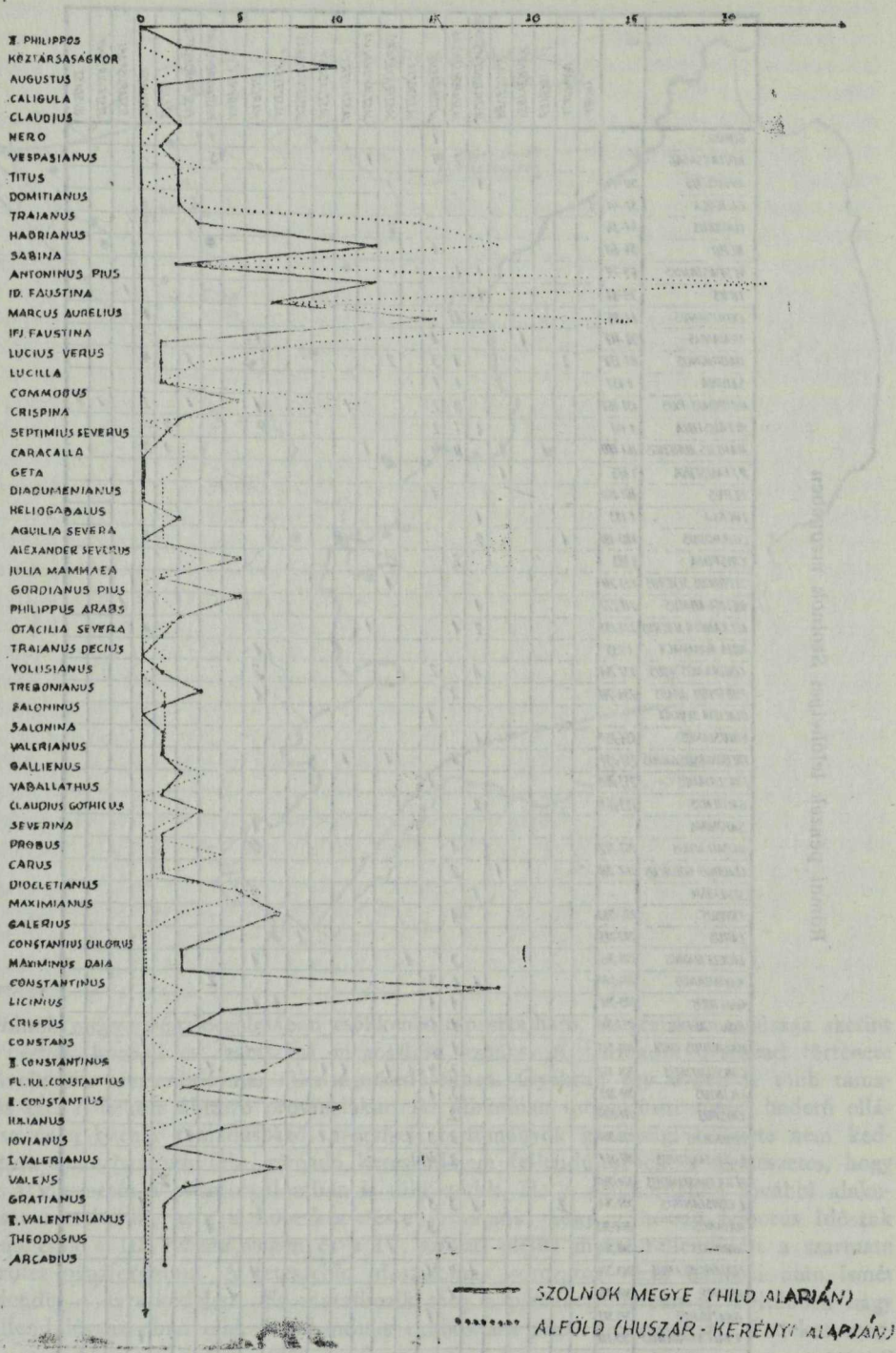
A második század elejéig nincs adatunk arra, hogy rendszeres kereskedelmi kapcsolat lett volna Pannonia provincia és a szarmata terület között. Dacia megalakulása után azonban a rómaiaknak több érdekük fűződött ahhoz, hogy a kereskedelmi hálózatot a barbárok felé is kiépítsék. Ugyanis a tartományokon keresztül nyugat felől Dáciát csak hosszú és fáradságos vízi és szárazföldi úton lehetett megközelíteni, a szarmata terület kihagyásával, míg az alföldi kelet-nyugati irányú utak, megrövidítve a Körös és Maros hajózható víziútjaival, lényegesen megkönnyítették békében és háborúban egyaránt a gyors előrehaladást. A másik szempont az volt a rendszeres kereskedelmi kapcsolatok kiépítésével, hogy a Fekete Tengertől elvágott szarmaták vásárlási igényeit helyben kielégítsék, s ezzel elejét vegyék a kelet felé, Dacia ellen irányuló területi törekvéseiknek. Ugyanakkor azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy Pannoniának, mint elsőrendű fontosságú katonai határtartománynak a kereskedelmi mérlege passzív volt. Behozatala sokkal nagyobb volt, mint kivitele, s a környező tartományok, elsősorban Gallia, Germania és Itália áru kivitele biztosította Pannonia áruellátását. A nyersanyag, fa- és élelmiszerellátás nehézségeinek megkönnyítése is lehetővé vált a Barbaricum bekapcsolásával. Pannonia az esetek többségében így is csak közvetítő szerepet vállalt a távolabbi tartományok és a szarmata terület kereskedelmének lebonyolításánál. Így jutnak el a szarmatákhoz a terra sigillaták, díszes zománcozott fibulák (ruhakapcsolótűk), ékszerek, üvegtárgyak. Antonius Pius császár uralkodása alatt épült meg az Alföldet nyugat-keleti irányban átszelő kereskedelmi és hadiút, amely biztonságos csatornájává vált a nyugat felé irányuló nemesfém- és nyersanyagszállításnak. Lehetséges, hogy az eddigi feltevésekkel ellentétben a nagyszámú Traianus-, Hadrianus- és Antonius-pénz jórésze nem a markomann háborúk alatt és után, hanem a hadrianusi konszolidáció és az Antonius Pius alatti békeidőszak idején jutott a szarmatákhoz. Ettől az időtől kezdve a Barbaricummal szomszédos provinciákban lejátszódó pénzforgalmi ingadozások – ha kisebb mértékben és kevésbé jellegzetes módon is –, de nyomon követhetők a szarmata fennhatóság alatt álló területeken.

Az első-második században az Alföldön legnagyobb számban Hadrianus, Antonius Pius, Marcus Aurelius, Commodus és feleségeik pénze került elő. Nem érdektelen összehasonlítani a Szolnok megyei és alföldi pénzforgalmat ebben az időszakban. Grafikonunk alapján¹⁰ megállapítható, hogy az Alföldön legnagyobb számban Antonius Pius, utána nagyságrendi sorban Marcus Aurelius, Hadrianus és Commodus pénzei kerültek elő. Hild Viktor éremgyűjteménye alapján felállított nagyságrendi sor csak abban tér el a nagyalföldi képtől, hogy Marcus Aurelius pénzei mennyiségben megelőzik az egy szinten mozgó Hadrianus és Antonius Pius korabeli érmeiket és csak ezek után következnek Commodus és Traianus veretei.

A markomann háborúk sok változást idéztek elő a római-barbár kapcsolatokban. A szarmata-római kereskedelemre vonatkozó pontos auctor-adat is ebből az időből származik. A rómaiak kijelölték a szarmaták számára a vásár-napokat.¹¹ Már korábban megállapították a vásárok helyét,¹² és a napok kijelölésének a katonai felügyelet szempontjából volt jelentősége. A háborús viszonyok kedvezően hatottak a pénz barbaricummi beáramlására, hiszen a háborúskodás alatt több esetben fordult meg római hadsereg az Alföld területén és a szarmaták is többször betörték a szomszédos provinciákba. Ugyanakkor a békekötések után újult erővel indulhatott meg a kereskedelem a szarmata szállásterületen. Commodus uralkodása után mind az Alföld, mind

Szolnok megye pénzforgalmában csökkenés tapasztalható. A grafikon tanúsága szerint a pénzék korbeli és számszerű megoszlása azonos. A harmadik évszázad története bővelkedik szarmata-római ellenségeskedésekben. Gyakran egy évben is több támadás érte a békére áhító provinciákat. Az állandóan mozgósított római haderő ellátása és a barbár támadásoktól megviselt tartományok gazdasági helyzete nem kedvezett a karbaricum felé irányuló kereskedelem fellendülésének, s természetes, hogy ez a visszaesés a pénzforgalomban is tükröződik. Ha a pénzforgalom további alakulását szemléljük, arra a következtetésre juthatunk, hogy a hosszú háborús időszak után csak a III. század végén és a IV. század elején mutat fellendülést a szarmata terület pénzforgalma. A tetrarchia időszakának sorozatos véres háborúi után ismét felendül a kereskedelem. Ez mutatkozik meg a pénzforgalomban is. Feltűnően nagy fellendülés azonban csak Constantinus uralkodása alatt tapasztalható. Érdekes megfigyelni, hogy ez a fellendülés csak a Szolnok megyei anyagban van meg. Alföldi viszonylatban a Diocletianus kori csekély fellendülés után az éremforgalom vissza-

esik a III. századi szintre, míg a Szolnok megyei anyag a második századihoz hasonló ugrásszerű emelkedést mutat. Ennek a jelenségnek a magyarázata is a történelmi eseményekben kereshető. A harmadik századi állandó csatározások nyilvánvalóvá tették, hogy az egyre erősödő népvándorlási hullám már a Kárpát-medencén belül is olyan erőeltolódásokat okozott, hogy a keleti és északkeleti irányú nyomás ellensúlyozására az Alföldön lakó barbár törzsek megpróbálták új területek felé kiutat keresni a nagyobb és erősebb germán népek támadásai elől. A rómaiak tehát csak úgy tartották meg határaikat, ha gátat tudtak vetni a szarmaták nyugati törekvéseinek. Ezt csak egy módon érthették el, ha valamilyen módon érdekeltté teszik a szarmatákat eddigi területeik megtartásában és olyan segítséget tudnak nyújtani nekik, amellyel felvértelve sikerrel tudnak szembeszállni a germán támadásokkal. Constantinus erőd-építkezései a tartományi határok megerősítését célozták, alkalmazkodva a támadó népek harci stílusához. Ugyanekkor létrehozta a barbár területekből azt a védelmi zónát, amely csak az I. században állt fenn – ha nem is ilyen céltudatos és határozott formában – a dákok ellen. 322 táján megépült az Alföldön egy sáncrendszer,¹³ az ún. Ördögárok, amely az alföldi szarmatáknak védelmet nyújtott a kelet és északkelet felől Pannonia felé nyomuló germánok ellen. A római határszakaszon pedig, ahol a sánc bekapcsolódott a római limesbe, erős táborokkal és számos őrtoronnyal biztosították a betörés ellen a tartományt. Ezeket a szakaszokon, a Dunakönyökben és a sánc déli csatlakozásánál szinte egymást érik az őrállások, táborok. A barbár területen végigvonuló sánc csak a rómaiak segítségével épülhetett meg, ezt bizonyítja a nemrég feltárt Hatvan-gombospusztai őrtorony léte is. Valószínű, hogy a sánc mentén több őrtorony épült, római katonai segédlettel. (Igazolják ezt a feltáráskor előkerült római katonai bélyeges téglák, római áruk, stb.)

A megyénk területén végighúzódnó sáncok máig is nyomon követhetők, nagyságukból következtethetünk arra a hatalmas munkára, amellyel a szarmaták biztosították szállásterületüket és egyben a római tartományok biztonságát. A korabeli megyei pénzlelőhelyek 80%-a a római sáncok menti, vagy a közelben fekvő vidékekről való. Ez nem magyarázható pusztán azzal, hogy ezeket a területeket esetleg alaposabban kutatták át. Szükséges lenne újra, nagyobb részletességgel és nagyobb anyagot figyelembe véve feldolgozni az Alföld pénzforgalmát, különös tekintettel azokra a vidékekre, ahol a római sáncok húzódnak. Ha az Alföld egész területével ellentétben ki lehetne mutatni a sáncok vonalán végig a Constantinus kori pénzanyag mennyiségi fellendülését, sokban hozzájárulna a római sáncok építési idejének hiteles bizonyításához. Nem érdektelen, hogy a Bánátban Constantinus uralkodása alatt ugyanaz a jelenség tapasztalható.

A római sáncok közvetlen közelében elrejtett éremleletek záródása alapján arra lehet következtetni, hogy a IV. század hetvenes éveinek a végén adhatták fel a római sáncok védővonalát, valószínűleg a meginduló hun mozgalom hatására. Az előkerülő érmek számának fokozatos csökkenése is erre utal. A constantinusi fellendülés után lassú hanyatlás jelei mutatkoznak a pénzforgalomban és I. Valentinianustól kezdve gyakorlatilag le is áll. Ez nem csak a Barbaricum válságos helyzetét mutatja, hanem Pannonia provincia hanyatlásával is összefüggésben van.

Röviden összefoglalva, Hild Viktor numizmatikai gyűjteménye lehetővé tette, hogy a Nagyalföld római kori pénzforgalmán belül egy kisebb egység, Szolnok megye római kori pénzviszonyairól alkotott képet kiegészítsük. Nem választható el egymástól Pannonia tartomány, valamint a vele szomszédos Barbaricum pénzforgalma. Ugyanúgy függvénye a szarmata terület gazdasági viszonya a provinciának, ahogyan függvénye a barbár történelem a rómainak.

A rómaiak szomszédságába beköltöző lovasnomád nép lassan beilleszkedett a határmenti nép szerepébe és időleges kliensi kapcsolatok révén megnyitotta területét

a római kereskedők előtt. A Barbaricum felé a Flaviusok alatt indul meg a pénz áramlása, és Antonius Pius uralkodásának békés évtizedeiben erősödik meg. Ugyanekkor kapcsolódik be a birodalom kereskedelmi vérkeringésébe a szarmata terület az alföldi nyugat-keleti irányú kereskedelmi és hadiutak segítségével. Az utak mentén vámállomások biztosították az áru zavartalan továbbjutását.

A római import azonban messze alulmarad a többi barbár nép felé áramló kivitelnek. Ennek magyarázatát egyrészt a közvetítő Pannonia passzív kereskedelmi mérlegében kereshetjük, másrészt abban, hogy a szarmaták nem tudtak a római áruval egyenértékű, vagyis a rómaiak által keresett árucikket adni. Kivitelük nagyrészt valószínűleg a vásárhelyekre hajtott ló és szarvasmarha képezte.¹⁴

A barbár területek pénzforgalma századokon át híven tükrözi a szomszédos római tartományok történelmi és gazdasági változásait. A szarmata terület éremanyagában nyomon követhetők a nagy horderejű békekötések, háborús és szövetséges időszakok egészen addig, ameddig Pannoniával együtt a sáncokkal övezett védelmi zónát a keletről jövő és egyre erősödő népvándorlási hullámok eltörölték.

Vaday Andrea

JEGYZETEK

1. Kerényi A. Numizmatikai Közlöny 54—55 (1955—56) 14—., Huszár L. Acta Archeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 5 (1955).
2. Gabler L. Archeológiai Értesítő 95 (1968) 238.
3. Damjanich János Múzeum tulajdonában.
4. Az öcsödi éremlelet: R. Alföldi M. Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte 13 (1963) 103., Jónás E. Numizmatikai Közlöny 28—29 (1929—30) 30—. A nagyrévi éremlelet: Numizmatikai Közlöny 23—24 (1924—25) 39—.
5. Florus, II 17, Mócsy A. Antik Tanulmányok 9 (1962) 191—.
6. A katonailag nagyfontosságú tartományok közvetlenül a császár alá tartoznak, míg a kevésbé fontosak a senatus alá.
7. Tacitus, Germ. 43., Tacitus, Ann. XII. 29—30.
8. Kerényi A. i. m. 18.
9. Scriptores Historiae Augustae, vita Hadriani VI. 6—8.
10. A grafikonon a császárok uralkodási időszakai alapján szétválasztva szerepelnek az alföldi és külön a Hild-gyűjtemény alapján a Szolnok megyei pénzek.
11. Dio Cassius 71, 19 (Boissovain).
12. Dio Cassius 71, 11, 3., Cod. Cust. 4, 63, 6., CIL III. 3653.
13. Soproni S. Archeológiai Értesítő 96 (1969) 43—.
14. A szarmaták — ellentétben a germánokkal — nem kereskedtek rabszolgákkal, bár tudomásunk van arról, hogy törzseik ismerték a rabszolgaság intézményét.